

بسم الله الرحمن الرحيم

آثار احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام

سیده فاطمه رضایی^۱

چکیده

احسان به پدر و مادر در دین مبین اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. چنان چه خدای متعال بارها در قرآن کریم از اهمیت احترام به والدین سخن به میان آورده است و در سیره بزرگان دین، پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله و سلم)، ائمه معصومین (علیهم السلام) و اولیای الهی این امر مورد توجه و تاکید فراوان قرار گرفته است. از آنجا که، ارکان اساسی سعادت در زندگی مادی و معنوی بشر، فضیلت‌های اخلاقی و خلقیات حمیده است که در سایه آن روابط اجتماعی تحکیم یافته، احترام به والدین نیز یکی از این فضیلت‌ها است که هر آدمی باید با آن از همان کودکی مانوس شود. نتیجه مستقیم این فضیلت، تکامل نوع انسان در مسیر الهی حیات و کامروایی بنی نوع بشر خواهد بود. با توجه به اهمیت این موضوع نویسنده بر آن شده تا به روش توصیفی تحلیلی به این موضوع بپردازد از نتایج این تحقیق آن است که استجاب دعا و والدین، طولانی شدن عمر و برکت در آن، رهایی از خیالبافی و فخر فروشی، جواب گویی بخشی از حقوق آنها، آمرزش الهی، محبوبیت در نزد خدا و دریافت پاداش زیاد برخی از آثار دنیوی و اخروی احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام است.

کلیدواژه‌ها: احترام، احترام به والدین، آثار احترام به والدین، زندگی انسان.

مقدمه

احترام از واژه‌های غیر مصرح قرآنی است که از ریشه حرم و حرمت گرفته شده. حرمت شخص به معنای چیزی است که شخص از آن حمایت دفاع می‌کند. احترام بر این اساس چنانکه در اصطلاحات عرفی آمده به معنای تکریم و گرامیداشت است. از مهمترین آموزه‌های اخلاقی دین اسلام، احترام به والدین است. والدین مجرای فیض الهی هستند؛ بدین معنا که خلقت مادی انسان از طریق آنان صورت

۱. طلبه پایه هفتم، مقطع سطح دو، مدرسه علمیه حضرت فاطمه الزهرا (سلام الله علیها).

می گیرد. تربیت گری آنان پرتوی از ربوبیت خدا و مهربانی آنها نسبت به فرزندان جلوه ای از رحمت بی نهایت خداوند است. به همین دلیل حق شناسی، احسان و اطاعت از والدین، جلوه ای از حق خداوند بر انسان است. همچنین احترام و سپاسگزاری از پدر و مادر در ردیف شکرگزاری از خداوند متعال مطرح شده که نشان از اهمیت آن دارد. آیات قرآن و روایات ائمه (علیهم السلام) احترام به والدین را از مهم ترین تکالیف الهی دانسته و به انجام آن امر کرده و آثار مادی و معنوی برای آن ترسیم نموده اند.

همان طوری که در سوره اسرا آیه ۱۷ نیکویی به پدر و مادر را از نماز، روزه، حج، عمره و جهاد در راه خدا برتر و با فضیلت تر دانسته است. با توجه به اهمیت این موضوع، نگارنده درصدد است تا آثار احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام مورد بررسی قرار دهد و به این سوال پاسخ دهد که آثار احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام چیست؟ در اسلام سفارشات زیادی در مورد احترام به والدین شده است؛ از جمله حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده که می فرماید: «به پدران خود نیکی کنید تا فرزندان شما هم به این سنت مقدس عمل و به شما نیکی کنند». در خصوص احترام به والدین منابع مختلفی تالیف و مکتوب شده از جمله: مرتضی آقا تهرانی و محمد باقر حیدری کاشانی در کتاب خانواده و تربیت مهدوی در مورد اهمیت و عظمت احسان به والدین اشاره ای کردند و ملا احمد نراقی در کتاب معراج السعاده خود به فضیلت نیکی به والدین و اطاعت از آنها بیان داشتند و آیت الله جوادی آملی در کتاب مفاتیح الحیات در مورد برخی از زمان های نیکی به والدین فرموده که نیکی به والدین زمانی معین ندارد در برخی از زمان ها پاداش مضاعفی دارد. نگارنده در نظر دارد تا بر اساس منابعی در این موضوع آن را بررسی کند.

لازمه داشتن یک زندگی شاد و موفق احترام به والدین است و احسان و احترام به والدین چنان مهم است که حتی شرک آنها مانع احسان به آنها نیست. اسلام نهایت فروتنی و مهربانی به پدر و مادر را در حال حیات و مرگشان توصیه می کند. احترام به والدین موجب می شود انسان با وجدانی راحت زندگی سالم داشته باشد اما اگر این احترام از بین برود به تدریج زندگی برایش بی معنا می شود و فرزندان او نیز با وی چنین رفتار می کنند باعث عذاب وجدان می شود. بنابراین ضرورت دارد که آثار احترام به والدین در زندگی انسان را مورد بررسی نماید.

هدف نگارنده از انجام این تحقیق آن است که با تبیین آثار احترام به والدین در زندگی انسان دارد این روش پسندیده نسبت به والدین را هرچه بیشتر در وجود خود ایجاد نموده و دیگران نیز از این مسئله آگاهی یابند.

۱. احترام در لغت و اصطلاح

احترام، مصدر باب افتعال از ریشه ((ح ر م)) و به معنای حرمت نگه داشتن است.^۱ حرمت نیز به معنای آنچه که هتک و شکستن آن روا نباشد، آمده است.^۲ و ((حرام)) به معنای چیزی (کاری) که انجام دادن آن ممنوع باشد و ((حَرَم)) مکان محترمی است که انجام دادن برخی امور مجاز در مکانهای دیگر در آن جا روا نیست.^۳ و ((حریم چاه)) به معنای اطراف آن است که جز مالک حق تصرف و حفر چاه دیگر در آن جا را ندارد.^۴ ((حرمت شخص)) چیزی است که شخص از آن حمایت و دفاع می کند.^۵ احترام در اصطلاح عرف به معنای تعظیم، گرامیداشت، و بزرگداشت، بی ارتباط با معنای لغوی آن نیست؛ زیرا شخص، شیء، مکان یا زمان محترم، دارای حرمت و حریمی است که حفظ آن لازم و هتک آن نارواست. در قرآن این اصطلاح بالفظ احترام به کار نرفته ولی مفهوم آن به شکل اصطلاحات دیگر و یا بیان مصداقی احترام، تبیین و توصیه شده است. از این رو در آیات قرآنی سخن از حرام به معنای محترم شمردن ماه های خاص^۶ نفس و جان آدمی^۷ خانه خدا^۸ و نیز تکریم^۹ و احسان نیکوکاری^{۱۰}

۱. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ج ۱، ص ۸۹۸.

۲. فراهیدی، العین، ص ۱۷۴ و جوهری، الصحاح، ج ۵، ص ۱۸۹۷.

۳. راغب اصفهانی، المفردات، ص ۲۲۹.

۴. ابن فارس، مقاییس اللغة، ج ۲، ص ۴۵.

۵. ابن منظور، لسان العرب، ج ۳، ص ۱۴۰.

۶. توبه/آیه ۵

۷. انعام/آیه ۱۵۱

۸. مائده/آیه ۹۷.

۹. علق/آیه ۳ و اسراء/آیه ۷۰.

۱۰. بقره/آیه ۸۳ و نساء/آیه ۹۷.

توقیر و بزرگداشت^۱ و نه زیر^۲ و تعظیم^۳ بسیار آمده که همه‌ی اینها همان مفهوم اصطلاحی را به گونه-ای بازگو می‌کند.^۴

۲. معنای لغوی و اصطلاحی والدین

والدین واژه‌ای عربی است به معنای پدر و مادر، برابر پارسی این واژه زا دوران و زای آوران است. همچنین والدین به سرپرست فرزند یا فرزندان هم اطلاق می‌گردد که می‌توانند والدین بیولوژیکی (طبیعی) یا پدر و مادر خوانده فرزند باشند.^۵ احترام به پدر و مادر، تعظیم آنها و انجام هرگونه نیکی به آنهاست. خوش رفتاری و نداشتن کوچکترین تندی با والدین، نگاه مهربانانه و بلند کردن صدا در برابر آنها از مصادیق احسان به والدین شمرده شده است.^۶

احترام واحسان به والدین باتوجه به سنتها و فرهنگها مختلف است ولی اصولی انسانی است که میتوان در همه جا آن را یافت و به آن پایبند بود. برخورد پسندیده بر اساس عرف هر جامعه و به کارگیری واژگان زیبا و شیوا، تواضع و فروتنی در برابر آنها؛ مهربانی و محبت، دعای خیر کردن برای ایشان، دوری از درشت‌گویی و یا حتی به کار نبردن واژه اف و خسته شدم و آخ و دیگر اصوات نابهنجاری که ایشان را ناخوش آید؛ از جمله روشهای احسان و اکرام و احترام به پدر و مادر است.^۷

۱. آثار دنیوی احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام

یکی از مهمترین عوامل موفقیت انسان در حیات دنیوی و اخروی احترام به پدر و مادر است. احترام به پدر و مادر در تمام مکاتب مورد سفارش شده است و خاصه در دین اسلام جایگاه ویژه‌ای برای والدین

۱. فتح/آیه ۹

۲. همان.

۳. حج/آیه ۳۰ و ۳۲.

۴. آیه ۸۳ سوره بقره، احسان به پدر و مادر پیمان خداوند با بنی اسرائیل عنوان کرده است، خبرگزاری قرآن

ایران (اینکا) شعبه مرکزی، کد خبر ۱۹۱۴۴۲.

۵. دهخدا، لغت نامه دهخدا، ذیل واژه والدینج ۱۵، ص ۲۳۱۰۳.

۶. حقانی، نیکی به پدر و مادر: مفهوم، فضایل، آداب واحکام در پرتو قرآن وسنت، ص ۱۳.

۷. طباطبائی، «تأثیر احسان به والدین در سبک زندگی از دیدگاه حضرت علی(ع)»، ش ۱۵، ص ۱۱۹.

واحترام به آنها بر شمرده است^۱ که دارای آثاری است که هم در دنیا شامل حال انسان میشود و هم در آخرت از آن بهره مند خواهد شد، برخی از آثار دنیوی احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام در ادامه بیان میشود که عبارتست از :

۱. قبولی طاعات و عبادات

احترام به پدر و مادر شرط قبولی عبادات است. آیه الله دستغیب رضایت پدر و مادر را شرط قبولی نماز خواند گفت: ((اگر محبت امام حسین(ع) در دلهاست؛ به خاطر لقمه حلال پدر و شیر پاک مادر است؛ و باید به پدر و مادر احترام گذاشت. همچنین امام رضا (ع) میفرماید: ((اگر پدر و مادر از فرزند خود راضی نباشد نمازش قبول نیست.)) حدیثی از امام علی (ع) که میفرماید: ((بزرگترین و مهمترین تکلیف الهی، نیکی به پدر و مادر است.^۲ یکی از مصادیق عبادت در زندگی، نگاه به صورت پدر و مادر از روی رحمت و لطف است. خوشبخت کسی است که هر روز از این نعمت بهره مند است. پیامبر اکرم(ص) فرموده اند: ((نگاه به صورت پدر و مادر از روی مهربانی و دلسوزی عبادت است، مواظب باشیم نگاه خشم آلود یا برخورد تند با آنان نداشته باشیم تا مورد غضب خداوند قرار نگیریم. از پیامبر اکرم(ص) روایت شده است: ((نیکی به پدر و مادر برتر از نماز و روزه و حج و عمره و جهاد در راه خداست.^۳ باز حدیثی از امام صادق(ع) است که میفرماید: ((کسی که پدر و مادرش را به حالت دشمنی و تنفر نگاه کند، خداوند نمازش را نمی پذیرد.))^۴

در آیین حیات بخش اسلام هدف غایی انسان با توجه به روایات، رسیدن به قرب الهی است و این بالاترین هدفی است که برای سیر تکاملی انسان وضع شده است و ارزش رفتارهای اخلاقی از آن ناشی میشود که مستقیماً موجب قرب الهی میشوند، یا زمینه تقرب به خدا را فراهم می آورند.^۵ مهمترین اصل اخلاقی در مکتب اسلام، احترام به پدر و مادر است. در آیات و روایات، تأکید بسیاری شده است، به طوری که بعد از توحید و یکتا پرستی، احسان به والدین را مطرح می کنند.^۶ میان عبادت خدا و احترام

۱. کمر دپلمی، تأثیر احترام به والدین در موفقیت فرزندان با تأکید بر سوره لقمان، ص ۱۷۰.

۲. محمدی ری شهری، میزان الحکمه، ج ۱، ص ۷۰۹.

۳. فیض کاشانی، المحجه البیضاء، ج ۳، ص ۴۳۴.

۴. طبرسی، مجمع البیان، ج ۶، ص ۴۴۲ و مجلسی، بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۶۲.

۵. سالاری فر، درآمدی بر نظام خانواده، ص ۱۴۱-۱۴۲.

۶. خاتون، «احسان به والدین از دیدگاه فقهی»، ش ۲، ص ۲۱-۲۸.

از حضرت محمد(ص) روایت شده است که: «زنهار حذر کنید از عقوق والدین (پدر و مادر)، به درستی که، بوی بهشت از هزار ساله راه شنیده می شود، با وجود این نمی شنود آن را کسی که عاق باشد. و نه کسی که قطع رحم کرده باشد و نه پیر زناکار و نه کسی که از راه تکبر جامه خود را بکشد.»^۱

بیچاره کسی که عاق پدر یا مادر باشد. نه در دنیا خیر می بیند و نه در آخرت. و نه از عمر برمی خورد و نه از عزت. یک لقمه نانی به دل خوش از گلوی او فرو نمی رود. و یک شربت آبی گوارا به کام او نمی رسد و تمام آیات و اخبار بی شماری که در خصوص ذم قطع رحم وارد شده است به مذمت آن نیز دلالت می کند.^۲

فردی به حضرت عیسی(ع) گفت: ای معلم خیر، مرا به عملی راهنمایی کن که به بهشت بروم، فرمودند: تقوای الهی را در آشکار و نهان داشته باش و به پدر و مادر خود نیکی کن.^۳

کسی که به پدر و مادر خود نیکی می کند در بهشت نزدیک انبیاء است که حدیثی از پیامبر اکرم(ص) که می فرماید: «بین انبیاء نیکی کردن به پدر و مادر یک درجه فاصله است.»^۴

شخصی به امام صادق(ع) عرض کرد: «پدرم به حدی پیر و ناتوان شده که او را برای قضای حاجت حمل می کنم و می برم». امام صادق(ع) فرمود: «اگر قدرت داری خودت این کار را انجام بده و خودت بر دهان او غذا بگذار، تا این عمل سپر آتش فردایت باشد و راه بهشت را برای تو هموار شود.»

حدیثی از پیامبر اکرم(ص) فرمودند: «هر کسی مورد رضایت والدین خود باشد، صبح می کند در حالی که دو در از درهای بهشت برای او گشوده می شود.»^۵

حدیث دیگری از پیامبر اکرم(ص) که فرمودند: «کسی که دستور الهی را در مورد پدر و مادر اطاعت کند، دو درب بهشت به رویش باز خواهد شد. اگر فرمان خدا را در مورد یکی از آنها انجام دهد یک درب گشوده می شود.»^۶

۱. فیض کاشانی، محجه البیضاء، ج ۳، ص ۳۴۳.

۲. نراقی، معراج السعاده، ص ۸۰۳.

۳. محدث نوری، مستدرک الوسائل، ج ۱۵، ص ۱۷۵.

۴. همان، ص ۱۷۶.

۵. نراقی، جامع السعادات، ص ۲۶۴.

۶. متقی، کنز الاعمال، ج ۱۶، ص ۴۶۷.

در روایتی بیان شده است: «وقتی حضرت موسی (ع) با پروردگارش مناجات می کرد، مردی را دید که مناجات می کند. حضرت موسی به مقام و درجه او غبطه خورد، بیان کرده‌اند: «پروردگارا! چطور بنده‌ات را به این مقام رساندی؟» فرمود: «ای موسی! این فرد نیکی به پدر و مادر خویش را رعایت می کرد.»

نتیجه گیری

احترام به والدین و نیکی کردن به آنان، از آموزه های اخلاقی دین اسلام و از مؤثر ترین عبادات در کسب رضای خداوند است. در قرآن بارها احترام به پدر و مادر سفارش شده است. اهمیت نیکی به پدر و مادر به اندازه ای است، که خداوند این دستور را بلا فاصله پس از دستور به اطاعت و عبادت خود آورده است. از اینجا فهمیده می شود که تنها حقی که بالاتر و برتر از حق پدر و مادر است، حق خداوند است و تنها وقتی می توان از دست پدر و مادر سرپیچی کرد که فرمان آنها بر خلاف فرمان خداوند باشد، در غیر این صورت اطاعت از پدر و مادر واجب است. کسی که شکر محبت های پدر و مادر را بجا نیاورده، بعید است برای خدای خود هم بنده شکر گزار خوبی باشد. عده ای از مفسران، تناسب بین توحید و احسان به والدین را که در قرآن در کنار هم قرار گرفته اند، این گونه ترسیم نموده اند که خداوند سبب حقیقی وجود انسان و پدر و مادر سبب ظاهری و معیشت اویند. علامه طباطبائی علت تأکید قرآن درباره ی احسان به والدین را چنین تبیین کرده که رابطه عاطفی بین والدین و فرزندان سبب پیوند محکم نسل نو با نسل گذشته و موجب استحکام خانواده می گردد. قوام خانواده نیز به عنوان یکی از مهم ترین امور در روابط اجتماعی، سبب استواری جامعه انسانی است. قبولی طاعات و عبادات، طولانی شدن عمر و برکت در آن، جوابگویی بخشی از حقوق والدین، عدم فقر و تهیدستی در دنیا، آسان شدن دشواری مرگ، آمرزیده شدن گناهان، ورود به بهشت بدون سؤال و جواب برخی از آثار دنیوی و اخروی احترام به والدین در زندگی انسان از منظر اسلام است.

منابع و مآخذ

*قرآن کریم، ترجمه ناصر مکارم شیرازی.

*نهج البلاغه، محمد دشتی.

(۱) ابن بابویه، محمد بن علی، الخصال، ترجمه: جعفری، قم: نسیم کوثر، چاپ اول، ۱۳۸۲ ش.

- ۲) ابن عساکر، ابوالقاسم علی بن حسین بن هبه الله، **تاریخ دمشق (ج ۶۱)**، محقق: عمرو بن غرامه العمری، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۵هـ-۱۹۹۵م.
- ۳) ابن فارس، احمد، **معجم المقاییس اللغة**، تحقیق: عبد السلام محمد هارون، قم: مکتب الاعلام اسلامی، ۱۴۰۴ق.
- ۴) ابن منظور، محمد بن مکرم، **لسان العرب**، بیروت: دارالصار، چاپ سوم، ۱۴۱۴ق.
- ۵) آل کاشف الغطاء، محمد حسین، الفردوس، ترجمه: محمد علی قاضی طباطبائی، قم: دارالانوار الهدی، ۱۳۸۴ش.
- ۶) باقری طاقانکی، سبز علی، **برای تمامی خانواده ها**، قم: پخش کوثر، ۱۳۹۴ ش.
- ۷) تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، **غررالحکم و دررالحکم**؛ محقق: درایتی، قم: انتشارات تبلیغات اسلامی، چاپ اول، ۱۳۶۶ ش.
- ۸) جوهری، اسماعیل بن حمّار، **تاج اللغة و صحاح اللغة**، محقق: احمد بن عبد الغفور عطار، تهران، انتشارات امیری، ۱۳۶۸ ش.
- ۹) حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله، مستدرک علی الصحیحین، ترجمه: علیرضا حیدری نسب، بی جا: انتشارات علمی و فرهنگی، چاپ اول، ۱۳۹۶ش.
- ۱۰) حر عاملی، محمد بن حسن، **وسائل الشیعه**، محقق: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام، قم: مؤسسه آل البيت (علیهم السلام)، ۱۴۰۹ق.
- ۱۱) حسینی، داوود، **راهکار برقراری روابط سالم و سازنده در خانواده**، قم: مرکز پژوهشهای اسلامی صدا و سیما، چاپ اول، ۱۳۸۴ش.
- ۱۲) خاتون، عمران، **«احسان به والدین از دیدگاه فقهی»**، دو فصل نامه تخصصی پژوهشهای فقهی زنان و خانواده، ۱۳۸۸ ش، ۲.
- ۱۳) دستغیب، عبد الحسین، گناهان کبیره، قم: مؤسسه مطبوعاتی دارالکتاب، چاپ سیزدهم، ۱۳۸۳ ش.
- ۱۴) دلیری، برات الله، **حقوق پدر و مادر از دیدگاه قرآن و روایات**، مشهد: شاملو، چاپ اول، ۱۳۸۸ش.

- ۱۵) دهخدا، علی اکبر، لغت نامه دهخدا، تهران: دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش.
- ۱۶) راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، تحقیق: صفوان عدنان داودی، بیروت: دارالعلم، چاپ یکم، ۱۴۱۲ ق.
- ۱۷) سالاری فر، محمدرضا، درآمدی بر نظام خانواده، قم: هاجر، چاپ سوم، ۱۳۸۷ ش.
- ۱۸) طباطبایی، حیدر، «تاثیر احسان به والدین در سبک زندگی از دیدگاه حضرت علی (ع)»، پژوهشنامه علوم حدیث تطبیقی، سال هشتم، ۱۴۰۱ ش، ش ۱۵.
- ۱۹) طباطبائی، محمد حسین، تفسیر المیزان، مترجم: محمد باقر موسوی همدانی، قم: انتشارات اسلامی، چاپ بیست و هشتم، ۱۳۸۸ ش.
- ۲۰) فراهیدی، خلیل بن احمد، العین، قم: چاپ مهدی، مخزومی و ابراهیم سامرائی، چاپ اول، ۱۴۰۹ ض.
- ۲۱) فیض کاشانی، محسن، راه روشن (ترجمه المحجه البیضاء)، ترجمه: محمد صادق عارف، مشهد: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، چاپ دوم، ۱۳۷۲ ش.
- ۲۲) قحطانی، سعید، نیکی به پدر و مادر: مفهوم، فضائل، آداب و احکام آن در پرتو قرآن و سنت، مترجم: پدرام اندایش، آذربایجان غربی: آراس، چاپ اول، ۱۳۹۶ ش.
- ۲۳) قرائنی، محسن، تفسیر نور، تهران: مرکز فرهنگی درسهای از قرآن، چاپ یازدهم، ۱۳۸۳ ش.
- ۲۴) قمی، عباس، سفینه البحار، مترجم: هادی صلواتی، مشهد: آستان قدس رضوی بنیاد پژوهشهای اسلامی، چاپ سوم، ۱۳۸۸ ش-۱۴۳۰ ق.
- ۲۵) کلینی، محمد بن یعقوب، اصول کافی (ج ۲)، مترجم: حسین استاد ولی، تهران: دارالثقلین، چاپ اول، ۱۳۹۰ ش.
- ۲۶) گوهری، اسماعیل، ارزش پدر و مادر در اسلام، قم: بوستان، چاپ اول، ۱۳۸۴ ش.
- ۲۷) متقی هندی، علی بن حسام الدین، کنیز العمال، محقق: بکری حیانی و صفویه السقا، لبنان: مؤسسه الرساله، چاپ اول، ۱۴۰۹ ق-۱۹۸۹ م.
- ۲۸) مجلسی، محمدباقر، بحار الانوار، بیروت: دار الحیاء التراث العربی، چاپ دوم، ۱۴۰۳ ق.
- ۲۹) محمدی ری شهری، محمد، میزان الحکمه، قم: دارالحديث، چاپ اول، ۱۳۸۴ ش.

- ۳۰) موحدی، هادی، یک هزار حدیث، قم: انتشارات ارم، چاپ اول، ۱۳۸۳ ش.
- ۳۱) نراقی، احمد، معراج السعاده، قم: هجرت، چاپ پنجم، ۱۳۷۵ ش.
- ۳۲) نراقی، مهدی، جامع السعادات، مترجم: کریم فیضی، قم: قائم آل محمد (عج)، ۱۳۸۸ ش.
- ۳۳) نوری، حسین، مستدرک الوسائل، بیروت-لبنان: مؤسسه آل البيت (عليهم السلام) لاحیاء التراث، ۱۴۰۸ ق-۱۹۸۷ م.
- ۳۴) سایت خبر گزاری قرآنی ایران (ایکنا) <https://fa.wikipedia.org/wiki>